

A Nyugat könyvespolcán — elfelejtett regények —

SZÍNI GYULA

Profán szerelem

Ez a regény akkor bukkant föl régi könyvélményeim mélyéről, amikor az újvidéki *Hűb*-ben Csáth Géza naplóját olvastam. A naplóból kibontakozó arckép valahonnét ismerősnek tetszett, az a benyomásom támadt, hogy evvel az orvossal, Brenner doktorral már találkoztam valahol. Az önkéntelen emlékezés féltudati állapotában az volt az érzésem, hogy éppen Csáth Géza egyik kortársánál olvastam valahol arról az orvosról, aki elcsábítja női betegeit. De igazában nem is a történetek hangzottak ismerősnek, hanem az életelv és magatartás, a vágyteljesítés különleges elvszerűsége, princípiummá emelése, filozófiája és az önmegvalósítás túlhajtott formájában bekövetkező személyiségvesztés tűnt fel ismerős jelenségként.

Ahogy olvastam a naplót, keresni kezdtem emlékezetemben ezt a már látott, már hallott és olvasott alakot, és akkor lassanként megjelent előttem Szodoma Pál, Színi Gyula korai regényének főszereplője. Szodoma Pál is orvos és az egyik epizódban kikezd egyik betegével, egy középkorú férjes asszonnyal, akiben aztán mély érzések támadnak iránta. Az asszony hamarosan meghal és a fiatal orvosra hagyja egyetlen értéktárgyát. Nem az epizód kimenetele jutott eszembe a napló olvasásakor, hanem a benne ábrázolt etikai gátlástalanság, a föltett szándék, a viselkedéstípus volt hasonló ahhoz, amivel a naplóban találkoztam.

Színi Gyula regényét először 1912-ben a Nyugat közölte folytatásokban. Csáth Géza naplója majdnem egyidős vele, de csak majdnem: 1912 nyarán kezdődik, a regény pedig már tavasszal olvasható volt. A hasonlóság tehát alighanem merő véletlen műve és az évtizedekkel későbbi olvasó asszociációit nem lehet filológiaiilag megtámogatni. Színi Gyula sokféle megfigyelésből, élettapasztalatból, még — mint egy korabeli levele tanúsítja — önarcképszerű vonásból is gyúrta össze alakját és megformálásában a kortársi európai irodalomból vett olvasmányok is közrejátszottak. Nem Csáth Géza volt a mintája, de regényének hőse, Szodoma doktor az életszemlélet, viselkedés és világnézet dolgában mégis kétségtelen rokonságban van egy típuson keresztül Brenner doktorral.

A regény középpontjában az áll, amire a cím is utal: egy profán szerelmi történet. A jóképű, ám pénztelen, tisztességesnek mutakozó, ám gátlástalan fiatal orvos és egy orfeumi táncosnő között, aki pénzéhesnek és számítóknak látszik, de valójában romantikus érzelmű, tisztaszívű lélek. A történet arról szól, hogy Szodoma Pál hogyan lép át mindenben és mindenkin célja elérése érdekében, és hogyan szerzi meg végül az eleinte elérhetetlennek tetsző lányt. A lány, művészneven Soledad, aki spanyol táncosnőként lép fel, kalandjuk végén beleszeret az orvosba, és amikor az őt is elhagyja, öngyilkos lesz. A fordulatok cselekmény bővelkedik jól elhelyezett narrációs csapdáknak. Az olvasó képzelete elindul egy irányba, aztán nem az következik be, amit vár, hanem valami más. A váratlanság fokozza a feszültséget, ismét elképzeli, mi fog történni, ám újra más fordulatot vesz a mese, és ez így megy az utolsó jelenetig. Ez a fajta szövegdinamika a klasszikus és romantikus meseszövevény jól ismert hatáskeltő eszköze. Ismeretes, hogy a modern regény inkább a mesevisszavonás, mint a mesefokozás struktúrájára épít. A *Profán szerelem* narrációs szerkezetét tekintve a későromantika irányához tartozik, még premodern regénynek sem lehet fölfogni.

Pedig Kosztolányi „az új magyar irodalom utászának” nevezte Színi Gyulát. És igaza is volt, mert sok mindent megsejtett a modern próza eljövendő irányultságából, csak ő maga

kevésé alkalmazta, amit művelt és Európára nyitott szellemével megérezett. A „mese alkonyáról” írott tanulmányában például már 1908-ban az iránt a korszerű szövegpróza iránt támasztott igényt, amely nem elégszik meg a történetmondással, hanem a történet elbeszélői stíluszintjére, a prózanyelvi kidolgozásra, a nyelvi anyagra, a produkcióra, az előadásra veti a hangsúlyt. Baránszky-Jób László impresszionista ars poeticát lát ebben a tanulmányban és az impresszionizmus a századelőn valóban a prózapoétikai korszerűsödés egyik útja volt. Meglepő ebben az írásban az is, ahogy fogalmi kategóriák nélkül ráérez arra, amit évtizedekkel később az irodalomelmélet majd fabula és sujet-ként vagy histoire- és discours-ként különböztet meg. Legszebb novelláiban meg is valósította a nyelvi hatásra, a prózaköltészetre épülő elbeszélés eszményét. Ezekben akár Színi-effektusról is beszélhetünk, ahogy Bori Imre beszél a Krúdy-effektusról.

Az irodalomtörténet nem sokat foglalkozott Színi Gyulával. Egyetlen terjedelmesebb portréját — de az is csak kis füzet — Farkas Lajos rajzolta meg még 1937-ben. Király István írt róla pár oldalt Ady-könyvében, Vargha Kálmán elemezte elbeszélőművészetét. Pályatársai, az írók többre értékelték, mint az utókor, és eléggé azonosan ítélték meg. Ady lírikusnak és „becsületes romantikusnak” nevezte, „aki az életnél többet nyújt: az élet salakos, sűrű, nehéz, álomszerű valóságát”. Kosztolányi szerint „az alkonyi lelkek, a fáradt és finom vágyak költője” volt, aki „novelláiban is lírát írt”. Elek Artúr azt emelte ki, hogy „nem volt a végletes érzések tolmácsolója. Erősebb színei, rikító hangjai nincsenek. Elbeszélései hőseinek még a szenvedélyei is halkak”. Németh Andor is hasonlóan látta: „Halkan ömlő, mosolygós melankólia, öreg, fakó írásokon ülő könnyes derű száll át sorain.” A harmadik nemzedék írói kedvelt ködlovagjaik közé sorolták és elődeik között tisztelték. Thurzó Gábor szecessziós vonásaira világított rá és a dekorációk, a dekadens finomságok és egy stílizált álomvilágba való menekülés írójának tartotta. „Literátor volt — írta — szíve mélyéből, haláláig, törekeny és finom lényre a szépséget kereste (...).”

A *Profán szerelem* elűt ettől a kortársak és pályatársak által csaknem azonos módon megrajzolt képtől. Harsányabb, keményebb vonalú, kevésbé szubtilis alkotás. Díszletei és jelenetei szorosabban kapcsolódnak a későromantikához, mint az impresszionizmushoz. Impresszionizmus és szecesszió itt csak elvétve, mozzanatokban van jelen a nyelvi rétegben és néhány helyszíni leírásában, a jelenetek közti vágásokat alakító időkezelésben, a meseszöveg nagyobb alkotóelemei, a jellemformálás, cselekményszöveg és későromantika továbbélő — és valljuk meg, esztétikailag nem is legjobb — hatására vall.

De világszemlélete meglepő volt a maga idejében. Elsők között próbált számot vetni nálunk nagyepikai munkában a Nietzsche által föltárt értékválság következményeivel. Hőse — Szodoma Pál az abban a korban jól ismert, jellegzetes ellenhős. Lelkén dekadens élethangulatok uralkodnak, már neve is arra hívja föl a figyelmet, hogy az író elhatárolja magát tőle. Az elhatárolás azonban nem teljes és határozott: és éppen az értékelési kétértelműség teszi igazán figyelemre érdemessé a regényt. A kimondott nem és a vele együtt kimondott igen. Az elutasító mozdulat és a visszahívó „mégis”.

Szodoma Pál azt példázza, hogy mivé lesz az ember, ha nem ragaszkodik a régi erkölcsökhöz, ha üres égboltot lát maga fölött és nem érez felsőbb fegyelmező erőt. Másfelől viszont azt kérdezi vele a regény, hogy mit tehet az ember, ha körülötte szélhámosá válik a világ és az élet minden kis részletét hazugságok mocsarába fullasztja. A fordulatossá cselekmény egyik láncolata a főszereplő jellemgyengeségét, gátlástalanságát, erőszakosságát állítja elénk. Egy fiatal lánynak, aki belészeret és akinek anyjával is viszonyt folytat, elragadja az arany karperecét, halott betegének — jótévőjének — zsebéből kivesszi a pénzt.

Egy másik cselekményréteg az életvágyról szól. Nem érvényesülésről, karrierről, nem célkitűző és célszerű cselekvésekről, hanem magáról az életről, amit minden elszenvedett rossz és elkövetett bűn ellenére élni kell. Szodoma Pál a szó verlainé-i, Oscar Wilde-i értelmében dekadens hős: egy dekadens kor embere. A regényben körvonalazódik a

századelő Budapestjének társadalmá: polgárok, arisztokraták, újságírók, vidékről kiszakadt sorsok, a szórakoztatóipar festett kulisszái, arrogáns gazdagság és hátsólépcsőházas szegénység. Néhány vonással, visszafogottan, minden szociológus vagy szociográfus fogantatást mellőzve a történesek háttérében, az események lélektani összefüggéseinek láncolatában szerepelnek. Az előtérben lejátszódó történet nem a politikai szféra, hanem a mindennapi élet filozófiája felé mutat.

A főszereplő elhatározott szándékkal, már-már tervszerűen vállalja az erkölcsnélküliséget. Hétköznapi értelemben cinikusnak nevezhetnénk. De emlékeznünk kell, hogy az eredeti jelentés szerinti ókori cinikusok éppenséggel moralisták voltak, moralisták és aszkéták. Szodoma Pál pedig egyetlen vallást ismer, a szerelem vallását, a profán, evilági szerelmet. A regényben elbeszélte történet mégsem arról szól, hogy a szerelem legyőz minden akadályt, hanem arról, hogy az élni akarás győzi le végső soron a szerelmet is. Ez a posztromantikus narrációs szerkezetben előadott mese antiromantikus mondanivalója. Amikor Szodoma Pál a szegény, elbódított táncosnő halála után visszatér a végzetes tengerparti vakációból Pestre, és mintha mi sem történt volna, leül mulatóbeli törzsasztalához, csak ennyit mond barátjának lakonikus tömörséggel: „Ember vagyok!” A regény pedig azt mondja evvel olvasójának, hogy az üres égbolt alatt, ahol eltűntek a régi ideálok, szétszakadtak a régi értékek, már semmihez nem lehet ragaszkodni, csak a létezéshez. A humanizmus redukálódik ilyenkor és a pusztá létezőskultuszra húzódik vissza. Minden egyéb ámitás.

A regény megírásának és megjelenésének táján, 1910–1912 környékén többször is foglalkoztatta Színi Gyulát a Szodoma Pál alakjában összefoglalt életszemlélet, és a történet teljes egészével kifejezésre juttatott művészetfelfogás. 1910-ben például kifakadt Tolsztoj vallásossága ellen, kifogásolta, hogy a család társadalmi hazugságai ellen lázadva az egyház még nagyobb hazugságaihoz menekül. Az „erkölcsi valuta átértékelésének” nietszcheánus eszméje jelent meg Bernard Shaw-ról szóló esszéjében 1911-ben. A „szent és tiszteletreméltó hazugságok” leleplezőjét üdvözölte a drámaíróban. Henri Bernsteinnel kapcsolatban ugyanabban az évben megjegyezte, hogy a színház ne katedra és apostoli székek legyen. „Bernstein — írta leplezetlen rokonszenvvel — modern analitikus és szkeptikus fej; ennél fogva tehát hajlik arra a nihilizmusra, amelyet a modern gondolkodás két főbúne közül a legnagyobbnak tartanak.” Szodoma Pál alakjához közel áll az a jellem, amelyet George Porto-Riche *Vielle Homme* című darabjának főszereplőjéből elemzett ki. „Nem a töprengés Hamletje ez az ember, hanem a cselekvés embere, a keze ügyébe eső jött-ment igazság embere, akit az élet türelmetlensége elszokatott a finnyás válogatástól. Neki minden igazság jó, aminek ürügyével beleharaphat az élet örökös almájába.”

Az „élet örökös almájába” akar beleharapni Szodoma Pál is. Színi Gyula elítéli hősét és mégis elfogadja. Elborzad tőle és magához vonja. Azt mondja a történettel, hogy az európai kultúra által teremtett értékek kérdésessé válásának idején egyetlen érték maradhat támpont, maga az élet, a vitalitás kategóriája. Az életvág az utolsó őszinte és tiszta lelki mozzanat. A többi bizonytalan, ingatag és gyakran már hamis.

A századelő dekadens pesszimizmusa hatja át a regényt. Szakít a romantika idealizált humanizmusával, az ember már nem fenség nála. Nincs meghatva az embertől, az ember szót nem írja nagy kezdőbetűvel, hanem keserűen és tanácstalanul csak annyit sugalmaz, hogy ilyen az ember. Az „ecce homo” profán, pogány, hanyatláskori megfogalmazása ez a történet. Értékpusztulás és zavaros, átláthatatlan koráramlatok idején az elbizonytalanodott vagy éppen érvényüket veszített magas értékek helyett az értékek alapvetőségére próbál, ha nem is válaszolni, de legalább rákérdezni. Így kerül a regény középpontjába a vitális dimenzió. Maga az élet. De ez sem elvontan, főnévként, hanem abban az állapotban, amelyet az igenév fejez ki: élni. A létezés egzisztenciális filozófiai rétegehez nincsen köze a

regény mondanivalójának, mint ahogyan Tolsztoj és Dosztojevszkij bölcelete sem érinti meg. Az élet nem szent ebben a regényben, hanem profán, mint a szerelem. Ha van elvi irányultsága e történetnek, akkor az a minden apostolkodás és minden magabizó világterv által mélyen lenézett hétköznapi hedonizmus. Ezt szokták dekadenciának nevezni.

Ismeretes, hogy felemás, rosszul működő liberalizmus idején szokott bekövetkezni a személyiségelv legmélyebb válsága. Despotikus rendszerekben, diktatúrák alatt az individuumsot ellenségként kezelik, üldözik és elnyomják, nem csoda, hogy ilyenkor különleges fényben áll az opposíció előtt és titkos ábránként él az elnyomottak lelkében. A személyiségelv zsákutcai a liberalizációban válnak láthatóvá. Így történt ez a századelőn is. Ami az elmúlt évtizedekben megbélyegzésnek, ha nem éppen kiátkozásnak hangzott, a dekadencia nem volt más a századvég és századelő táján, mint a francia forradalom után kifejlődő romantikus személyiségfelfogás értékválsága. A romantikus személyiségelv transzcendentális természetű volt, eltért a felvilágosodás többé-kevésbé tiszta racionalizmusától és az érzelmek mozgósításával vallásbölceleltre is támaszkodott. A történeti értelemben fölfogott dekadencia ennek az európai kultúrát minden területen nagy magasságokba emelő, összetett szellemi képződménynek a válságtüneteit fejezte ki.

Ha a *Profán szerelem* dekadens regénynek nevezzük, nem szabad, hogy ez Színi Gyula megbélyegzésekként hangozzék. A dekadencia a szellem emberének egyik tisztességes szándékú válasza volt egy társadalmi tünetcsopontra. Lényegéhez tartozott, hogy az érték szerkezet vertikálisában a csúcsokról, az értékmagasságról az alapzatra, az értékek alapvetőségére helyezte át a hangsúlyt. Arról, ami bizonytalannak látszott, arra, ami bizonyos volt. A vitális értékeket állította előtérbe, legtöbbet magáról az életről beszélt, mint arról a fundamentumról, amire egyedül lehet biztonságosan fölépíteni egy új vertikálisat. Így került Színi Gyula regényébe is alapmotívumként az életvágy, élethabzsolás, az élet élvezete.

Azok az ideológiák, amelyek az európai liberalizmus politikai, gazdasági kudarcaiból arra a következtetésre jutottak, hogy a személyiségelvet, az individualitást ki kell iktatni a társadalomból, de legalábbis erősen korlátozni kell, a személyiségközpontúság szabadság-princípiumait pedig egy kollektivistá — centralista — diktatórikus értékrendnek kell fölváltani — nos, ezek az ideológiák magától értetődően a vitális kategóriák tartalmi ellen fordultak és elsőnek a mindennapi hedonizmust számolták föl mint ellenséges boldogság-eszmét. Minden militarizmus, minden hadigazdaság, központi hatalom, minden diktatórikus eszme, általában minden olyan ideológia, amely bizalmatlan a természet és a természetesség iránt, ellenséget lát a „profán szerelemben”, mert ellenséget lát minden önfeledtségben, minden játékban is. Egyáltalán, ellenséget lát a valóságos, világi emberben, aki olyan, amilyen és nem olyan, amilyené erőszakosan átformálni akarják.

A regény borúlátó távlattalanságát ebben a prespektívában kell néznünk, a világtávlat irodalmon kívüli összefüggéseiben és az akaratos, mesterséges világtérmentések embertelen távlataiban.

A *Profán szerelem* esztétikailag nem jelentős alkotás, de a magyar irodalom gondolat-történetében helye van. Színi Gyula termékeny író volt, sokat írt még ezután, regényeket, elbeszéléseket, esszéket, színdarabot. A *Profán szerelem* eszméi is föl-föltűntek írásaiban. A 20-as évek végén egyszer véleményét kérdezték az irodalom válságáról. Társadalmi ábrándnélküliségéhez híven válaszolt akkor is: „A tizenkilencedik-huszedik század illúziói összeomlottak (...) A filozófiai pesszimizmus korából a valóságos pesszimizmus korába mentünk át (...), mindenki csak rövid időre tud előre gondolkodni. „Egyelőre” a jelszó, mint H. G. Wells legújabb regényének címe: „Meanwhile”. Egyelőre írjunk úgy, mintha nem élnénk térben és időben (...)” Tegyük hozzá, ez bizony nem vidám ars poetica, de van idő, amikor ennél becsületesebben nem járhat el a szépíró.